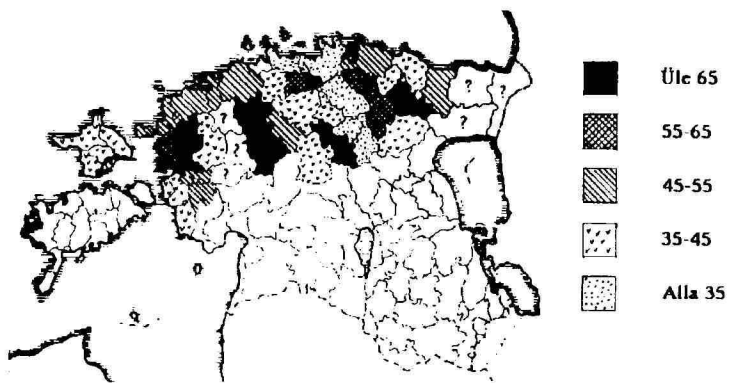

MAATU TALURAHVA OSATÄHTSUS PÕHJA- EESTIS 1880. AASTATEL (KIHELKONNAKOHTUNIKE ARUANNETE ALUSEL)

Priit Pirsko

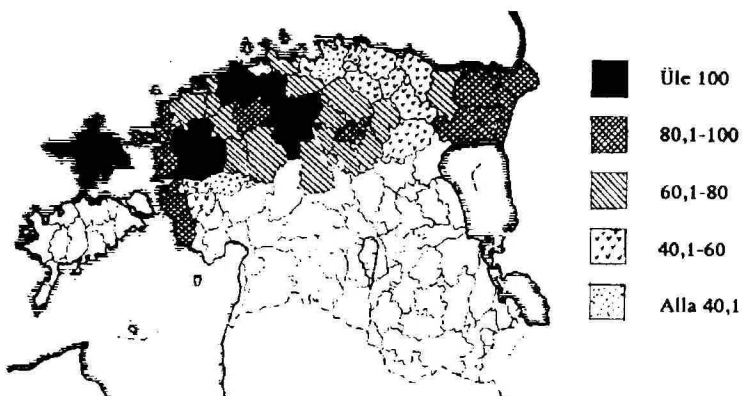
Käesoleva artikli teemavalik on ajendatud kahest seigast asjakohases ajalookirjutuses. Kuigi eesti talurahva sotsiaalset koosseisu on esmapilgul piisava põhjalikkusega käsitletud, tuleb ometi tõdeda, et suuremat tähelepanu on pööratud Lõuna-Eestile, väiksemat maa põhjaosale. Sellise rõhuasetuse põhjuseks võib olla tõsiasi, et Liivimaa kubermang edenes pöördelistel moderniseerimise aastakümnetel nii rahvuslikus kui ka majanduslikus mõttes tunduvalt kiiremini. Ning teiseks — pea eranditult on senised uurimused vaadelnud talurahva kihistumist 19. sajandi esimesel poolel või 20. sajandi algul. Niisugune eelistus on ilmselt tingitud avaramate võimalustest tollaste ajalooallikate tõlgendamisel. Läti teadlane Mihhail Kozin märgib seevastu just 19. sajandi viimast veerandit iseloomustades, et nende aastakümnete statistika "... ei opereerinud hoopiski mitte sotsiaalsete kategooriatega, segades ühtekokku nii maatud kui maaga talupojad — kõik sama talurahvaseisuse esindajad" [1]. Nõnda ongi olnud töö kirjutamisel sooviks osutada kasutamata allikalistele võimalustele ning ühtlasi aidata täita lünka eesti sotsiaalahjaloolaste poolt uuritavas aegruumis.

Eesti talurahva sotsiaalse koosseisu kohta möödunud sajandi teisel poolel käibisid kaua autoriteetseimatena Artur Vassara seisukohad. Peale hinnangulise küsitavuse tuleb aga nende puhul märkida ka allikalist ebamäärasust. Arvestusalust mainimata väitis A. Vassar, et 19. sajandi keskpaiku oli Eestimaa kubermangus 64,3 % talumaal elanud inimestest ilma maata. Sajandi lõpukümneteil puudunud maa 60–66 % talurahvast, kes elatunud oma tööjõu müümisest. Kokku arvestas ta maaproletariaadi ja popside osatähtsuseks 19. sajandi lõpul 72,5 % kogu talurahvast [2]. Need suhtarvud võeti ka nn. ametlikku ajalookäsitlusse. Sellekohaselt suurenes maata inimeste hulk maal 19. sajandi teisel poolel pidevalt, põhjuseks kvoodi- resp. kuuendikumaa eraldamine, mõisastamine ja talumaade müümine [3].

Joonis 1.

Maatute majapidamiste osa Põhja-Eesti kihelkondades a. 1885 %

Joonis 2.

Läbirände koefitsient Põhja-Eesti kihelkondades a. 1874–1884 ‰

Tabel 1

**Põhja-Eesti talurahva sotsiaalne jaotumus (majapidamised)
1885. a.**

Maakond Kihelkond	Omanikud	Rentnikud	Vabadikud	Sulased	Kokku	Sulaste protsent
Harjumaa						
Kuusahu	9	423	512	396	1340	29,6
Jõelähtme	112		580	333	1025	32,5
H-Jaani	98		218	463	779	59,4
Jüri	108		364	312	784	39,8
Juuru	104	551		1837	2492	47,7
Kose	93	530	500	895	2018	44,4
Rapla	338		640	2179	3157	69,0
Hageri	232		295	1736	2263	76,7
Keila	497		327	812	1636	49,6
H-Madise	207		281	418	906	46,1
/Risti						
Virumaa						
Lüganuse	7	306	266	628	1207	52,0
V-Nigula	56	343	365	438	1202	36,4
Haljala	104		749	716	1569	45,6
Rakvere	64	246	294	453	1057	42,9
Kadrina	96	471		3503	4070	60,1
Väike-Maarja	80		292	514	886	58,0
V-Jaagupi	21		440	868	1329	65,3
Simuna	136		543	462	1141	40,5
Järvamaa						
Ambla	224	394	609	540	1767	30,6
J-Madise	112	176		520	808	38,4
J-Jaani	191	348	269	343	1151	29,8
Koeru	242	309	300	421	1272	33,1
Peetri/Anna	164		385	1143	1692	67,5
Paide/Türi	372	376	154	676	1578	42,8
Läänemaa						
Martna	84		201	670	955	70,2
Kullamaa	248		506	600	1354	44,3
Mihkli	183		376	511	1070	47,8
/Kirbla/						
Lihula						
Karuse/	181		698	570	1449	39,3
Hanila						
Ridala	58	348		1748	2154	55,2
L-Nigula	223		208	952	1383	68,8
Noarootsi	13		457	475	945	50,3
/Vormsi						
Hiumaa	36		3261	1872	5169	36,2

Leida Loone on 1850. aasta põllumajandusankeedi põhjal välja toonud talurahva sotsiaalsete rühmade suuruse Eestimaa kubermangus. Vastavalt ankeedile moodustasid 19. sajandi keskel talurentnike pered 40, vabadike pered 27 ja sulaste pered 33 % [4]. Hingeloendite analüüsimisel jõudis põhimõtteliselt samasuguse tulemuseni Sulev Vahtre. Tema hinnangu kohaselt oli 1858. a. pererahvast 35–40, sularahvast 25–30, vabadikke 25 ja mõisateenijaid kuni 10 % Põhja-Eesti talurahvast. Tulüb nõustuda S. Vahtre arvamusega, et vabadike puhul olenes palju andmete koguja suvast. Üldistes tendentsides polevat ometi kahtlusi. 18. sajandi lõpukümnenditega võrreldes on vähenenud pererahva suhtarv, samuti on pärast pärisorjuse kaotamist kahanenud mõisateenijate arv. Seevastu vabadikke on 19. sajandi teisel veerandil olulisel määral lisandunud [5].

Gea Troska on omaaegse statistika põhjal (P. Jordan, A. Haruzin, E. v. Bodisco) väitnud, et 19. sajandi teisel poolel jätkus vabadike arvu kiire kasv Eestimaa kubermangus. Tema arutluskäik ei tundu siiski kuigi veenvana, sest pole kindel, kas osutatud publikatsioonides vabadikukohti alati üheselt mõisteti. Nõnda pole tõenäoline, et vabadike majapidamiste arv oleks paari aastaga (1861/62–1863) tõusnud 11279-lt 13799-ni [6]. Samuti tundub kahtlasena vabadikukohtade arvu väga kiire kahanemine 1880. aastatel (1881. aasta rahvaloenduse järgi ainuüksi talumaal 12 654, a. 1892–1894 Aleksei Haruzini andmetel 9707) [7]. Tegemist oli nähtavasti lihtsalt erineval alusel koostatud materjalidega. Pealegi võtab näiteks A. Haruzingi omaks, et tollases statistikas käibinud arvandmed olid allikakriitikata võrdlemiseks liialt ebausaldatavad [8].

Käesoleva sajandi alguse publikatsioonidest on talurahva sotsiaalse koosseisu kindlakstegemiseks kõige rohkem kasutatud 1916. aasta põllumajandusloenduse andmeid [9]. Arno Kõörna on sel alusel hinnanud maaproletariaadi ja kehviktalupoegade hulgaks 55 % (sh. 34 % maatuid) kogu põllumajanduslikust elanikkonnast. A. Kõörna terminoloogiaga jätkates oli keskmikuid 1916. a. 18, kulakuid 26,3 ja mõisnikke 0,7 % [10]. Karl Siilivask on neid andmeid mõnevõrra korrigeerinud, leides, et vaesemate osatähtsus oli toodust suurem, jõukate oma aga väiksem. Maaproletariaadi osa talurahvast moodustanud vähemalt 40 % (Põhja-Eestis kohati vähem, eriti Tartu- ja Viljandimaal aga tunduvalt üle

selle määra), maatute ja kehvtalurahva koguhulk võis seejuures ulatuda 60 %-ni (Lõuna-Eestis kuni 66 %) talurahvast [11].

Kõige põhjalikumalt on selle probleemiga tegelnud Tiit Rosenberg. Ta on välja toonud senise segaduse põhjused talurahva sotsiaalse struktuuri hinnangutes. Nimelt pole talurahvast rääkides alati eristatud põllumajanduslikku elanikkonda maaelanikkonnast ning sageli on arvesse võtmata jäetud mõisamaal paiknenud talukohad. Samuti pole arvestatud tõsiasi, et perekonna keskmine suurus talurahva eri kihtides ei ole ühesugune. Ja lõpuks pole piisava kriitikaga suhtunud omaaegsesse statistikkasse, mis huvitus enamasti talupoja professionaalsest, mitte sotsiaalsest kuuluvusest. T. Rosenberg tõestas ka veenvalt, et 1881. aasta rahvaloenduse kokkuvõtetest ei saa teha pädevaid järeldusi talurahva sotsiaalse struktuuri kohta, sest teatud konkreetse ametiga tegelnud inimesed olid kokkuvõtetes eraldatud oma pereliikmetest (vastavalt tootlik ja tarbiv elanikkond) [12].

Keskendunud Lõuna-Eesti talurahva vaatlemisele, kasutas ta kolme kriteeriumi majapidamiste grupeerimisel: 1) suurus taalriväärtuses, 2) hobuste arv ja 3) palgatööjõu kasutamine. Poolproletaarse partsellitalupoja ja väiketaluniku vaheliseks piiriks arvas T. Rosenberg 5 taalri suuruse (ca 7,5 tiinu) majapidamise, kus polnud üle ühe hobuse. Kokkuvõtvalt jõudis ta järeldusele, et Lõuna-Eestis moodustasid talupered 16. sajandi lõpul 42,7 (sh. suured talud 13,5, keskmised 18,4 ja väikesed 10,8 %), poolproletariaat 28,2 ning sulasrahvas 29,1 % (talusulased 13,5 ja mõisateenijad 15,6 %) talurahvast [13].

19. sajandi viimastel aastakümnetel ja 20. sajandi algul Venemaal ilmunud rahvastiku- ja põllumajandusstatistiline kirjandus oli üpris rikkalik [14]. Ometi ei jõudnud kaugeltki mitte kogu kogutud andmestik trükisõnasse. Just selline, Statistika Keskkomitee ja kohalike statistikakomiteede poolt läbitöötamata või osaliselt analüüsitud (alg)materjal pakubki tõsist teaduslikku huvi paljudes uurimisvaldkondades. Näitena on järgnevalt keskendunud mõnele sellisele juhtumile.

1885. aastast pärinevad Eestimaa kihelkonnakohtunike vastused kuberner Sergei Šahhovskoi ringkirjas nr. 1125 esitatud küsimustele. Ootamatult alanud väljarändamispuhangule pühendatud tsirkulaaris päriti muuhulgas ka talurahva sotsiaalsete kategooriate suuruse kohta. Kõik

kohtunikud ühe erandiga (Jõhvi-Iisaku) on sellelegi suurema või väiksema põhjalikkusega vastanud [15]. Nagu tollal üldiselt tavaks, võttis enamik neist seejuures aluseks majapidamiste *resp.* perekondade arvu, kuigi ringkirjas otseselt sellist nõuet ei esitatud. Kolm kihelkonnakohtunikku (Nissi, Märjamaa ja Vigala) on aga näidanud kogu talurahva jaotumust eri sotsiaalses kihtidesse. Andmete ühtlustamiseks on need, ning lisaks veel põhimõtteliselt erineval alusel Vaivara andmik järgnevast kokkuvõttest (tabel 1) välja jäetud.

Vaid üheksal korral on selgelt eristatud kõik talurahva sotsiaalsed kategooriad. Ülejäänud andmikes pole vahet tehtud kas suur- ja väikerentnikel (vabadikel) või sulastel ja vabadikel. Maatu talurahva osa kindlaksmääramiseks on seepärast viimasena mainitud juhtudel nende koguarvust lahutatud vabadike arvestuslik keskmine. Nimelt kõikus üheksas mainitud kihelkonnas vastav protsent Paide/Türi 9,8-st kuni Kuusalu 38,2-ni ning kõigi keskmine oli 26 %. Nii on üldse 32 üksik- ja mitmikihelkonna kohta välja arvatud sulaste ehk ilma maata majapidamiste protsent. Tõsi küll, mitmes aruandes (Kadrina, Ridala, Juuru) on ilmselt lisaks peremeestele vastavasse sotsiaalsesse kategooriasse liidetud ka täiskasvanud pojad, kuid see tõsiasi ei tohiks suhtarve olulisel määral mõjutada.

Sel moel saadud pilt osutus üllatavalt kirjuks nii geograafilistelt erinevustelt kui ka maatute protsendi diapasoonilt. Napilt kolmandiku moodustasid kõige kehvemad majapidamised Kuusalu, Järva-Jaani, Ambla, Jõelähtme ja Koeru kihelkonnas, samal ajal kui Hageris, Martnas, Raplas ja Lääne-Nigulas küündis nende osa üle 2/3. Tõsi küll, Martna ja Rapla aruannetes on kaasatud vallapassiga kodu-kihelkonnast kaugemal teenistuses olnud talupojad ning enamik neist pärines kindlasti maatute seast. Sama võib eeldada ka Hageri puhul, kuigi otseselt seda öeldud pole. Loetletud piirkonnad esindasid siiski kaht äärmust, enamikus kihelkondades oli sulaste protsent 40–60. Eestimaal oli maatute majapidamiste osa keskmiselt 49,2 %, Harju- ja Virumaal pisut rohkem (vastavalt 52,9 ja 51,6 %), Läänemaal veidi vähem (47,1 %). Erandi moodustas vaid Järvamaa, kus kõige vaesemaid talurahvamajapidamisi oli tunduvalt alla keskmise – 41,3 %.

Tabel 2

Talurahva sotsiaalne struktuur Nissi, Märjamaa ja Vigala kihelkonnas 1885. a.

Kihel- kond	Omani- kud	Rentni- kud	Vabadi- kud	Sulased	Kokku	Sulaste %
Nissi	466	2210	1941		4617	16,0
Märjamaa	686		2264	2915	5865	49,7
Vigala	706		2274	1186	4166	28,5

Kõrvutades saadud tulemusi nende kihelkondade omadega, kus talurahva sotsiaalne koostis oli esitatud kogu rahvastiku kohta (tabel 2), saab teha kaks järeldust. Esiteks: sulasrahva osatähtsus erines tööpoolest paikkonniti väga suurel määral. Seda kinnitavad nii majapidamistele kui ka inimeste arvule tuginevad andmed. Ning teiseks: maata majapidamiste protsent oli suurem kui sulaste suhtarv kogu põllumajandusrahvastikus. Üheks põhjuseks on siin kindlasti asjaolu, et kehvikupered olid keskmiselt väiksemad [16]. Kuid maatute osa võis paista tegelikust mõnevõrra suuremana ka seetõttu, et arvatavasti nii mõnigi kihelkonnakohtunik paigutas vallalised sulased iseseisvate majapidamiste alla. Sama kehtib vabadike kohta. Neid asjaolusid silmas pidades võiks antud allika järgi pakkuda maatute osaks keskmiselt mitte üle 40 % talurahvast. Oma tööjõudu münud talurahvakihtide (sulased ja vabadikud) kogusuurus Põhja-Eestis tervikuna ei ulatunud 1880. aastate keskel aga nähtavasti üle 2/3. Seda tõdemust tuleb võtta esialgse tööhüpoteesina.

Geograafilise eripära selgemaks väljatoomiseks on kihelkonnad liigitatud vastavalt sulasrahva majapidamiste suhtarvule (joonis 1). Teatud ootamatusena pole seejuures võimalik täheldada silmatorkavaid erinevusi Eestimaa kubermangu ida- ja lääneosa vahel. Nii siin kui seal oli kõrge maatute kontsentratsiooniga kihelkondade vahetus naabruses ka sootuks teistsuguse sotsiaalse karakteristikuga piirkondi. Kõige väiksema kehvumajapidamiste osatähtsuse poolest tõuseb esile Kesk-Põhja-Eesti. Ka suhteliselt suurema sulasrahva hulgaga alad paiknesid enamasti sisemaal.

Nähtavasti oli rannakihelkondade talupoegkonnal rohkem šansse elatuse leidmiseks väljaspool põllumajandust. Kehvale sulasekohale oli ju seal põhiliseks alternatiiviks meresõit.

1880. aastateks olid Eestimaa kubermangus ilmnenuid agraarse ülerahvastuse tundemärgid. Tollal sai alguse ka massiline väljarändamine Venemaa sisealadele. Ümberasujate põhimassi moodustasid inimesed vaesematest talurahvakihtidest: vabadikud ja sulased. Seetõttu võib eeldada teatud suhteseost suure maatute osatähtsusega piirkondade ja väljarändamiskollete vahel. Kahjuks tuleb oletusega piirduda, sest üksikasjalik käsitus väljarändamisliikumisest 19. sajandi lõpul meil veel puudub. Küll saab tõmmata võrdlusjooni käsitletava perioodi lähirändekoeffitsiendiga, mis väljendab a. 1874–1884 keskmiselt väljaantud vallapasside arvu 1000 elaniku kohta (joonis 2) /17/. Kahe kaardi kõrvutamisel selgub siiski, et mingit kindlat korrelatsiooni mainitud fenomenide vahel ei olnud. Kahest olulisemast lähirände intensiivsust mõjutanud tegurist – tööstuskeskuste olemasolu naabruses ning põllumaa suhe rahva arvuse kihelkonnas – tasub viimast arvestada ka talurahva sotsiaalse koostise analüüsimisel. Sellest täpsemalt aga mõnevõrra allpool.

Paraku tuleb kogu eelneva arutluskäigu puhul nentida, et eraldivõetuna ja teiste sama perioodi allikatega võrdlemata ei saa käsitletavat küsimust ammendada. Hea kõrvutamisevõimaluse pakuvad materjalid, mis kihelkonnakohtunike poolt koostatuna sama probleemi mingil teisel alusel valgustavad. Laialivalgumise vältimiseks piirdun järgnevalt Virumaa sellekohaste arhivaalidega.

1880. aastatest on mitmes Virumaa kihelkonnakohtuniku fondis säilinud vastused kuberner S. Šahhovskoi ringkirjale nr. 4914 7. detsembrist 1887. Peamiselt põllumajandust puudutavate päringute kõrval (põllumaa suurus mõisa- ja talumaal, põllumajandusmasinate, veskite, kariloomade arv jne.) on huvi tuntud ka talurahva hulga ja tegevusala vastu [18]. Sel korral on arvestatud kõiki täiskasvanud mehi kihelkonnas, mistõttu absoluutarvud on eelpool vaadeldud aruannete omadest suuremad (tabel 3).

Kuuest esitatud kihelkonnast viie andmeid saab sulaste protsendi poolest võrrelda 1885. aasta andmetega. Torkab silma, et Kadrinas, Rakveres ja Simunas on see suhtarv mõlemal korral ühes ja samas suurusjärgus (4–5% hälvet võib

pidada normaalseks). Seevastu Viru–Jaagupi ja Väike–Maarja puhul näib tegemist olevat põhimõttelise lahknemusega andmebaasis. Ainuüksi peremeeste poegade lisandumine ei saanud rohkem kui 20% kõikumist põhjustada. Millest võis selline erinevus siis tuleneda?

Tabel 3

**'Mõne Virumaa kihelkonna talurahva sotsiaalne jaotumus
(täisealised mehed) 1887. a. [19]**

Kihel- kond	Oma- nikud	Rent- nikud	Vaba- dikud	Sula- sed	Päevi- lised	Pere- meeste pojad	Kokku	Sulaseid ja päevilisi %
Jõhvi- Iisaku	116	852	357	3450	736	1423	6934	60,4
Kadrina	98	509	706	1428	1090	830	4661	54,0
Rakvere	70	228	415	810	205	405	2133	47,6
Simuna[20]	140	892	518	1023	800	3373	45,7	
V-Jaagupi	73	969	448	329	247	2074	37,5	
Väike- Maarja	113	361	297	298	195	248	1512	32,6

Võrdlemisel nähtub, et 1885. a. on neis kahes kihelkonnas talurentnike ja vabadike arv näidatud tunduvalt väiksemana. Normaaltalude rentnike väljajäämine tollasest statistikast ei ole tõenäoline, mistõttu ebakõla põhjuseks sai olla vaid vabadike puudulik registreerimine. Muide, kõige pisemate (alla 3 tiinu põllumaad) partsellide rentnike nõ. kahe silma vahele jätmise oli 19. sajandi ametlikus arvepidamises päris tavaline. Talurentnike ja sulaste omapärase vahekihina ei pruukinud vabadikud otsida pidevalt tööd väljaspool oma majapidamist. Kuid perekonda ilma kõrvalteenistusega nad samuti ülal pidada ei suutnud. Selliseid väikseid rendikohti oli tähelepanuväärne hulk — kuberneril andmetel kogu Põhja-Eestis 23. aprillil 1886. a. 6885 ehk 36,8 % kõikidest rendile antud kohtadest. Vabadike unustamist soodustas ka tollane seadusandlus: väikekohtade rentimisel ei nõutud kirjalikke lepinguid, samuti oli lubatud teorent, kusjuures mõisnik võis vabadikke igal ajal ümber asustada [21].

Tabel 4

Viru-Jaagupi kihelkonna talurahva sotsiaalne jaotumus (täisealised mehed) 1885. a. [22]

Mõis	Taluomanikud ja -rentnikud	Maaga vabadikud	Maatud vabadikud	Mõisa- sulased	Talu- sulased	Kogukonda mittekuulunud mehed	Kokku	Väljaspool valda elanud kogukondlased	Maatute protsent
Roela	161	99	29	27	65	68	449	130	42,1
Kulina	58	39	36	3	8	123	267	69	63,7
Küti	54	58	41	26	22	75	276	177	59,4
Voore	35	21	1	4	3	42	106	80	47,2
Inju	33	10	7	8	—	39	97	77	55,7
Meriküla	27	23	5	4	9	4	72	64	30,6
Vinni	64	38	72	10	16	23	223	157	54,3
Mõdriku	41	—	6	14	20	26	107	36	61,7
Rägavere	49	52	48	10	19	74	252	91	59,9
Vaeküla	40	30	7	10	8	34	129	92	45,7
Põlula	100	114	17	11	9	60	311	70	31,2
Tudu	36	21	5	6	1	48	117	58	51,3
Oonurme	32	47	11	—	7	34	131	25	39,7
Kokku kihelkonnas	730	552	285	133	187	650	2537	1126	49,5

Tabel 5

Mõne Maa-Virumaa mõisa põllumajandusliku elanikkonna sotsiaalne jaotumus a. 1885

Mõis	Mõisamaa						Talumaa					Kokku	
	Põllu- maad tiinudes	Oma- nikke	Rent- nikke	Vaba- dikke ja sulaseid	Kokku	Vaba- dikke ja sulaseid	Põllu- maad tiinudes	Oma- nikke	Rent- nikke	Vaba- dikke ja sulaseid	Kokku	Vaba- dikke ja sulaseid %	Vaba- dikke ja sulaseid %
Tammiku	200	—	8	96	104	92,3	218	—	149	130	279	46,6	59,0
Pudivere	422,5	—	9	181	190	95,3	479	—	254	89	343	26,0	50,7
Põdrangu	429	—	—	153	153	100,0	787	20	254	61	335	18,2	43,8
Äntu	382	—	8	126	134	94,0	482,5	—	42	257	299	86,0	88,4
Raeküla/ Pandi- vere	454	—	12	90	102	88,2	212,5	8	118	79	205	38,5	55,0
Triigi	1052,5	—	158	136	294	46,3	320,5	—	271	83	354	23,4	33,8
Vao	621	—	6	125	131	95,4	547	109	135	93	337	27,6	46,6
Rägavere	360,5	—	4	205	209	98,1	560,5	48	189	200	437	45,8	62,7
Voore	1824	—	184	176	360	48,9	283	—	146	6	152	4,0	35,5
Põlula /Inju/													
Meriküla	1798	—	95	296	391	75,2	1029	216	307	214	737	29,0	45,2
Kulina	459	—	—	140	140	100,0	292	136	51	176	363	48,5	62,8
Kokku	8002,5	—	484	1724	2208	78,1	5191	537	1916	1388	3841	36,1	51,4

Viru-Jaagupi kihelkonna kohta on võimalik esitada veel kolmaski 1880. aastate keskpaigast pärinev ja talurahva sotsiaalsed struktuuri peegeldav kokkuvõte (tabel 4). Selle plussiks on kahtlemata tunduvalt detailsem sotsiaalne ja professionaalne liigitus. Miinuseks on aga jällegi ainult meeselanikkonna haaratus. Erinevalt eelmistest andmikest on seekord eraldi välja toodud kogukonnaliikmed, kelle elu- ja teenistuskohat on väljaspool valda, samuti kaugemalt pärit ja kogukonda mittekuulunud inimesed. Mis puutub viimastesse, siis on nad arvestatud maatute hulka mõnevõrra tinglikult. Nimelt võib oletada, et osa nõ. võõrastest ei tegelnud üldse põllunduse või karjakasvatusega, ehkki selliste hulk ei saanud väga suur olla.

Maatute vabadike, mõisa- ja talusulaste ning teistest kogukondadest täismeeeste osatähtsus Viru-Jaagupis oli kõnealusel juhul 49,5 %. Mõisati kõik see näitaja üsna suurel määral: Merikülas ja Põlulas oli maatuid alla 1/3, samal ajal kui Kulinas ja Mõdrikus tõusis üle 60 %. Huvitav on veel täheldada, et normaalkohtade omanikke ja rentnikke oli kihelkonnas üldse 28,8 % ning maaga vabadikke 21,8 % kõigist täiskasvanud meestest. Võrreldes saadud tulemit kahe ülalpool käsitletud aruandega (a. 1885 maata majapidamisi resp.perekondi 65,3 %, a. 1887 täisealiste maatameeste osa 37,5 %), langeb eelistus kindlalt kolmandana vaadeldud arhivaali kasuks. Selles on elimineeritud eelmiste andmebaaside puudujäägid ning ühtlasi saavutatud suurem detailsus ja usaldusväärsus. Esimesena vaadeldud kokkuvõttes (a. 1885) oli jäänud arvestamata suur osa vabadikke ja teises (a. 1887) vallakogukonda mittekuulunud mehed, antud juhul (jällegi a. 1885) neid vigu ei esinenud.

Nõnda tuleb nentida, et kihelkonnakohtuniku tasandil võis talurahva sotsiaalse koosseisu näitamisel tekkida printsiipiaalseid erinevusi isegi paariaastase ajavahemiku jooksul ühes ja samas administratiivalluvuse korras koostatud aruannetes. Enamvähem tõsikindla tulemuseni saab niisiis jõuda vaid mitme erisuguse materjali võrdlemisel, kuid selliselgi juhul ei pruugi uurimus olla metoodikalt täiuslik. Meid huvitavas küsimuses käib viimane märkus eelkõige talurahva sotsiaalse koosseisu arvestusaluse kohta. Ehk teisisõnu: majapidamiste või täisealise meeselanikkonna asemel peaks analüüsi lähtekoha moodustama kogu põllumajandusrahvastik soost ja vanusest olenemata. Sellise võimaluse pakub

koondaruannete baasmaterjal — mõisa- ja vallavalitsuste teated kui statistilise aruandluse algiüli.

Näitena käsitlem järgnevalt Maa-Virumaa adrakohtuniku fondis leiduvaid Simuna, Väike-Maarja ja Viru-Jaagupi mõisapolitseite ja vallavalitsuste aruandekirju vastuseks juba mainitud ringkirjale 7. detsembrist 1887. Andmete ühtlustamiseks on välja sõelatud sellised mõisad, mille puhul saab esitada nii mõisa- kui talumaal asunud kogu elanikkonna sotsiaalse kuuluvuse (tabel 5) [23]. Oluline on siinkohal rõhutada, et tegemist on eranditult põllumajandusliku elanikkonnaga, välja on jäänud aadel, vaimulikud ja päritolult linnakodanikud ning talurahvaseisuse see osa, kes hankis põhielatust töödusest.

Mõisa- ja talumaal elanud talurahva sotsiaalse struktuuri erinevused on täiesti ootuspärased. Kõige üldisemalt öeldes peituvad selle nähtuse põhjused mõisa- ja talumajanduse põhimõtteliselt erinevas iseloomus. Mõisamaal moodustasid sulased ja vabadikud kokku 78,1% põllumajanduslikust elanikkonnast, talumaal seevastu küündis vastav näitaja 36,1%-ni. Üheteistkümnes mõisavallas kokku ulatus kõige kehvemate talurahvakihtide osa pooleni kogu põllumajandusrahvastikust. Päris suure tõenäosusega võib arvata, et need suhtarvud on lähedal terve Lääne-Virumaa keskmistele. Kuulusid ju valitud mõisad nii oma põllumaa kui ka elanikkonna suuruselt Põhja-Eestis kas keskmiste või suurte hulka [24].

Ometi kõikus sulaste ja vabadike protsent mõisati väga tugevalt. Kui Äntus oli koguni 88,4% rahvastikust maatu või rentis pisikest maalappi, siis näiteks Voores ja Triigis küündis selliste osa kõigest 1/3 kanti. Siinkohal ongi sobiv võrrelda vaatlusaluste mõisate põllumaa suurust kehvikute suhtarvuga (tabel 6). Selline kõrvutamise avab täiesti kindla suhte-see nende kahe karakteristiku vahel. Nii ulatus näiteks neljas mõisas (Äntu, Kulina, Rägavere ja Tammiku) sulaste ja vabadike osatähtsus tunduvalt üle arvestusliku keskmise. Ning samal ajal kuulus kolm neist neljast ka kõige tihedama asustusega alade hulka. Selles suhtes oli ainsaks anomaaliaks Äntu mõis, kus inimesi tuli külvipinna kohta pisut üle keskmise, talurahva sotsiaalse struktuuri raskuskese oli aga ebanormaalset nihkunud vaesemate kihtide suunas. Antud juhul tuleb põhjust otsida nähtavasti konkreetse valla spetsiifikast.

Kõigi teiste mõisate puhul on korrelatsioon nimetatud kahe näitaja vahel ilmne.

Tabel 6

Kehvtalurahva ja külvipinna suhtarvud Maa-Virumaa mõisates a. 1885

Mõis	Mõisamaa		Takumaa		Kokku	
	Sulaseid ja vabadikke %	Inimesi 100 tiinu põllumaa kohta	Sulaseid ja vabadikke %	Inimesi 100 tiinu põllumaa kohta	Sulaseid ja vabadikke %	Inimesi 100 tiinu põllumaa kohta
Tammiku	92,3	52,0	46,6	128,0	59,0	91,6
Pudivere	95,3	45,0	26,0	71,6	50,7	59,1
Põdrangu	100,0	35,7	18,2	42,6	43,8	40,1
Äntu	94,0	35,1	88,0	62,0	88,4	50,1
Raeküla/ Pandivere	88,2	22,5	38,5	96,5	55,0	46,1
Triigi	46,3	27,9	23,4	110,5	33,8	47,2
Vao	95,4	21,1	27,6	61,6	46,6	40,1
Rägavere	98,1	58,0	45,8	78,0	62,7	70,1
Voore	48,9	19,7	4,0	57,8	35,5	24,5
Põhjala/ Inju/ Meriküla	75,2	21,7	29,0	71,6	45,2	39,9
Kulina	100,0	30,5	48,5	124,3	62,8	67,0
Kokku	78,1	27,6	36,1	74,0	51,4	45,8

T. Rosenberg on tähendanud 19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse agraarolusid iseloomustades tugevat põllumajandusliku ülerahvastust esmajoones Läänemaal, Harjumaal ja osalt Pärnumaal, kus 100 tiinu külvipinna kohta talumaal tuli üle 100 inimese [25]. Enamiku seekord valitud mõisate puhul liigrahvastikust juttu olla ei saa. Siiski on huvitav sedastada, et just tihedaima asustusega Tammiku talupoegkonnas ilmnevad eredalt väljendunud väljarändamissoov ja sellega seonduvad pinged juba 1860. aastatel [26].

Resümeerivalt võib nentida, et vähemalt Lääne-Virumaa kihelkondades ei olnud 1880. aastatel maatut talurahvast üldjuhul üle 40 % kogu põllumajanduslikust elanikkonnast. Sularahvast ja väikerentnikke (vabadikke) kokku oli keskmiselt pool maatõega seotud talurahvast. Päevakorda jääb ometi küsimus, kui palju oli kehvtalurahvast mujal Põhja-Eestis. Käesoleva artikli autor on seisukohal, et kogu Eestimaa

kubermangu maatute protsent ei saanud väga suurel määral erineda Lääne-Virumaa keskmisest. Antud arvamust toetab muide ka toleaege kubeneri tõdemus, et 1886. a. moodustasid omanikud 7,5, rentnikud 48 ja maatud 45 % täiskasvanud maaelanikkonnast [27]. Lõuna-Eesti talurahva sotsiaalset koosseisu käsitlenud T. Rosenberg on samuti jõudnud üsna lähedaste tulemusteni. Poolproletaarsete pisirentnike ja sulasrahva osatähtsuseks 19. sajandi lõpul on ta saanud Tartu-, Võru-, Viljandi- ja Pärnumaal 57,8–58,7, Saaremaal 51,3 % põllumajanduslikust elanikkonnast [28]. Eespooltoodust mõnevõrra lahknevale arusaamale on jõudnud läti uuriija Ojars Niedre. Tema arvutuste kohaselt ulatus maatute protsent Mandri-Lõuna-Eestis 49,5–52,0-ni ning üldse oli kehvtalurahvast (maatutele lisaks ühe hobusega või hobuseta maavaldajad) 73,0–77,7 %. Vastavateks suhtarvudeks Saaremaal sai ta 20,3 ja 65,9 % [29]. Viimatinimetatud seisukohta nõrgestab aga autori poolt valitud allikmaterjal: hobuste loendused sajandivahetuselt, 1897. aasta rahvaloenduse publikatsioonid ning kuberneride aruannetel põhinenud ülevaated [30].

Kuigi kihelkonnakohtunike aruannetes on mitu olulist puudust, ei tohiks neist talurahva sotsiaalse koosseisu uurimisel päris mööda vaadata. Just sellele allikaliigile tuginedes saab väita, et maatute osatähtsus põllumajanduslikus elanikkonnas oli asustustiheduse suhtarvuga korreleerudes Põhja-Eesti kihelkondades üllatavalt erisugune: kõikudes Eestimaa kubermangus 1880. aastatel 1/3-st kuni 2/3-ni, ulatus keskmiselt 40–50 %-ni. Arvestades tõsiasi, et selleks ajaks oli agraarne ülerahvastus mitmel pool jõudnud haripunkti, ei näi tõenäosena, et maatu talurahva osakaal oleks edaspidi oluliselt kasvanud: Just 1880. aastate keskpaiku alanud massiline väljarändamine ning sajandivahetuseks täismöötmel omandanud äravool tööstusettevõtteisse hoidsid maatut maaelanikkonda enamvähem samal tasemel. Põllumajanduses tegevd. rahvastiku suhtelisele ning absoluutsele vähenemisele 20. sajandi algul on ajalookirjanduses juba tähelepanu juhitud. T. Rosenbergi arvamuse kohaselt tähendas see ka agraarse ülerahvastuse vähenemist Eestis [31]. Ses kontekstis on mõttetu O. Niedre probleemiasetus: kas sajandivahetusel oli Balti kubermangudes tegemist maaelanikkonna proletariseerumise või deproletariseerumisega [32]? Viljakam on nähtavasti

osutada talurahva seesmise struktuuri muutustele laiemas plaanis, arvestades põhimõttelisi nihkeid kogu tollases ühiskonnas. Kaudselt viitavad sellistele kvalitatiivsetele muutustel ka kihelkonna kohtunike raskused sotsiaalse struktuuri fikseerimisel.

ALLIKAD.KIRJANDUS

1. Очерки экономической истории Латвии 1860-1900 / Под ред. М.И. Козьма. Рига, 1972. С. 318.
2. **A. Vassar.** Töölisiikumise esimesed sammud Eestis: (XIX sajandi 70-ndad ja 80-ndad aastad). Tallinn, 1954. Lk. 10, 33.
3. **Eesti NSV ajalugu.** Tallinn, 1963. Kd. 2. Lk. 31., 74-76.
4. **Л.А. Лооке.** О развитии некоторых элементов капитализма в сельском хозяйстве северной Эстонии в 20-50-х годах XIX века // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1858 г. Таллин, 1959. С. 208.
5. **S. Vahre.** Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil: Ajaloolis-demograafiline uurimus. Tallinn, 1973. Lk. 161-167.
6. **G. Troska.** Eesti külad XIX sajandil: Ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn, 1987. Lk. 21.
7. **Г.С. Троска.** Деревни северной Эстонии в XIX в. // Сельские поселения Прибалтики (XIII-XX вв.). Москва, 1971. С. 109-110.
8. **А.Л. Харузин.** Крестьянское землевладение в Эстляндской губернии по данным 1892-1894 гг. Ревель, 1895. С. 25.
9. Предварительные итоги всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года. Петроград, 1916. Вып. I: Европейская Россия.
10. **A. Kõrna.** Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni majanduslikud eeldused Eestis. Tallinn, 1961. Lk. 115, 125.
11. **K. Siilivask.** Veebruarist oktoobrini 1917. Tallinn, 1972. Lk. 46.
12. **Т. Розенберг.** О социальном расслоении крестьянства в южной Эстонии в конце XIX века. Таллинн, 1980. С. 5-7.
13. Samas. С. 35, 60.
14. Vt. lähemalt:
А.И. Гозулов. Очерки истории отечественной статистики. Москва, 1972. С. 106-134.
15. EAA. F. 29. Nim. 2. S. 2024.
16. **Т. Розенберги** arvutuste kohaselt oli Lõuna-Eesti peremehe perekond 1/3 võrra keskmisest suurem: **Т. Розенберг.** С. 38.
17. Arvestusaluseks on juba mainitud aruanded kubernerile: EAA. F. 29. Nim. 2. S. 2024.
18. EAA. F. 902. Nim. 1. S. 270. L. 4.

19. EAA. F. 875. Nim. 1. S. 80; F. 876. Nim. 1. S. 94 (dateeritud ekslikult aastaga 1853); F. 878. Nim. 1. S. 81 (dateerimata); F. 879. Nim. 1. S. 38 (dateeritud ekslikult aastaga 1882); F. 881. Nim. 1. S. 26; F. 883. nim. 1. S. 46.
20. Taluomanike hulka aruandes märgitud pole, mistõttu arvestusaluseks on võetud omanike arv seisuga 30. aprill 1886: EAA. F. 879. Nim. 1. S. 42.
21. Из архива Князя С.В. Шаховского: Материалы для истории недавнего прошлого Прибалтийской окраины (1885-1894 гг.). Санкт-Петербург, 1909. Т. 2. С. III.
22. EAA. F. 881. Nim. 1. S. 26. — L. 1.
23. EAA. F. 902. Nim. 1. S. 270, 1167.
24. T. Rosenbergi kalkulatsioonide kohaselt oli 1916.a. Harju-, Viru- ja Järvamaa mõisates keskmiselt 100 inimest ja 150 tiinu külvipinda: **T. Rosenberg**. Zum Problem der Arbeitskräfte in der Landwirtschaft Estlands 1907 bis 1914 // Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 5. 1990. S. 280.
25. Samas. S. 280.
26. **A. Vassar**. Uut maad otsimas: Agraarne ümberasumisliikumine Eestis kuni 1863. aastani. Tallinn, 1975. Lk. 91, 113; EAA. F. 29. Nim. 3. S. 5070. L. 23; F. 902. Nim. 1. S. 354. L. 3 j.
27. Из архива ... С. 94.
28. Т. Розенберг. С. 60.
29. О.С. Нжде. Социальная структура крестьянства Прибалтики (в первые десятилетия XX века). Рига, 1986. С. 155.
30. Vt.:
Т. Розенберг. С. 7; Б.Г. Литвак. Очерки источниковедения массовой документации XIX - начала XX в. Москва, 1979. С. 152.
31. **T. Rosenberg**. S. 279.
32. О.С. Нжде. С. 127-128.

ÜBER DEN ANTEIL DER LANDLOSEN BAUERNSCHAFT IN NORDESTLAND IN DEN 80ER JAHREN DES 19. JH-S (IM LICHT DER BERICHTE DER KIRCHSPIELGERICHTE)

Priit Pirsko

Zusammenfassung

In dem letzten Viertel des 19. Jh-s in Verwaltungsuntergebenheiten aufgesetzte Berichte sind in dem Sinne der Quellenmaterialien schwierig. Bei der Einteilung der Bauernschaft in soziale Schichten wurde Die Zahl der Haushalten oder volljährigen Männer, selten auch die Gesamtbevölkerung zur Grundlage genommen.

Der Anteil der landlosen Bauern in der landwirtschaftlichen Bewohnerschaft schwankte in der Kirchspielen des Nordestlands in den 80-er Jahren des 19. Jh-s von 1/3 bis 2/3, im Durchschnitt erstreckte er sich 40 bis 50 %. Dieses Merkmal korrelierte stark mit der Kennzahl der Besiedlung (die Menschenzahl für die Saatfläche). Die Tatsache berücksichtigend, da zu dieser Zeit die agrarische Überbevölkerung zum Höhepunkt gekommen war, scheint es nicht wahr, daß das Prozent der landlosen Bauernschaft wesentlich gewachsen wäre. Gerade Mitte der 80er Jahre im 19. Jh das begonnene massenhaftliche Auswandern nach Innen-Rußland und im Jahrtausendwechsel den Höhepunkt erreichte Auswandern des Landvolkes in die Industriebetriebe stellte die wesentliche Alternative für das Leben der landlosen Feldarbeiter in Nord-Estland dar.